

Анатолій ПОПОВСЬКИЙ

**ЖИВОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЕТИЧНІЙ ЗБІРЦІ
Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО «ВЕЧІРНІ ЗОРІ»**

Стаття присвячена особливостям використання народнорозмовних елементів у поезії Д. І. Яворницького. Охарактеризовано його поетичну спадщину та її оцінку сучасниками. Проаналізовано своєрідні риси поетичної палітри діалектизму та розмовного мовлення.

Ключові слова: *тематика та провідні мотиви поезії, діалектизми, звукосполучення, словосполучення, розмовна лексика.*

Багатогранна творча спадщина Дмитра Івановича Яворницького, на жаль, і до цих пір лишається малодослідженою сторінкою українського мовознавства. Широким колам суспільства він відомий як збирач і дослідник матеріалів з історії Запорізької Січі, етнографії та фольклору Катеринославщини. Ще й до цього часу не набули ґрунтовного опрацювання літературні твори, які здобули прихильний відгук його сучасників – І. С. Нечуя-Левицького, Б. Д. Грінченка, І. Ю. Репіна та ін.

Першими поетичними публікаціями були: «Моя доля» (1883), а пізніше – «Недоля», «Матері Костомарова», «Заньковецькій», «Зіроньці О. В. В-ій». Для Яворницького-літератора характерне прагнення якомога ширше й глибше пізнати й відобразити життя різних суспільних верств та їх живомовні особливості. А в цілому його поетичний доробок становить понад 60 віршованих зразків. Переважна більшість їх увійшла до збірки «Вечірні зорі», яка вийшла в світ у 2-х виданнях (Катеринослав, 1910). За тематикою та провідними мотивами поезії можна поділити на такі групи:

а) громадянські мотиви – «Дума над Дніпром», «Де ж володарь землі!», «Чого ждати? Роки 1905-1907», «Я хочу жити, жити»;

б) інтимна лірика – «Моя доля», «Недоля», «Розлука», «Горе сиротини», «Сирота Наталка», «Горе старій матері», «Щире бажання», «Горе голуба», «Безталанна тополя», «Зрадниці дівчини», «Бажання», «Тяжка самотина», «Туга дівчини», «Сповідь душі», «Благославлення Боже», «Прощання», «Даремне бажання», «У куточок, у куточок», «Бенкет у степу», «Безталання», «Пізно», «День Св. Дмитра»;

в) вірші-присвяти – «Оповідачу 116-річному запорожцю Россолоді», «Матері Костомарова», «М. К. Заньковецькій», «Бажання І. Ю. Репіну», «Моїй зіроньці», «До соловейка», «Зіроньці О. В. В-ій», «Т. Г. Шевченкові», «До української літератури», «Працівнику за Україну», «Поклик до Тараса

Шевченка», «М. Л. Кропивницькому», «Сльози дуба (дідові О. М. Чорнявському)», «Горе орла (Олексієву Г. П.)»;

г) вірші історичного плану – «Смерть козака», «На скасування Січі»;

д) переробки та переклади – «Перед Полтавським боєм» (За В. Гиляровського), «Г. Г. Шевченкові» (За В. Гиляровського), «До поета» (За Тютчева), «Не вір ,не вір поету» (За Тютчева), «Три дари» (За Н. Василькович), «Покинь мене страждать, мій друже» (За Н. Василькович).

Проте такий поділ умовний, бо вся поезія Д. І. Яворницького має інтимний характер. Її тематичний діапазон неширокий, а соціальне звучання приглушене нотками зневіри та розпачу. Як і багато його попередників та сучасників, він на фоні багатой, чарівної природи змальовує селян, життя яких проходить у тяжкій праці й злиднях. Так у поезії «Де ж володарь землі?» цей мотив звучить з особливою виразністю. Про селянина, володаря землі, який не має змоги користуватися її щедрими дарами, поет із співчуттям пише:

Ні, тая розкіш не про нього,
Бо треба бідоласі дбать,
Кривавим потом і сльозами
Тяжкий насущний добувать.*

Прагнення якомога ширше й глибше пізнати й відобразити життя свого народу приводило його до нових розчарувань і роздумів, що лягли в основу поетичної збірки, про яку М. Сумцов дав таку об'єктивну оцінку: «В 1910 г. вышел небольшой сборник стихотворений Дмитрия Ивановича на малорусском языке... Большая часть их внушена природой Малороссии или запорожскими изучениями автора. Заметно влияние Шевченко, Щоголева, народных песен. Автор владеет стихом. Мысль всегда ясная, простая. Автор сознает, что стихотворство не может расширить рамки его научно-литературной известности. Автору не удалось познать в поэзии моря шум и птиц щебетанье, но широкая степь приоткрыла ему много своих красот и тайн, и она должна была это сделать: Д. И. отдал ей так много любви и всю жизнь оставался таким ее страстным и преданным поклонником»¹. Такої ж думки дотримується й А. Авчинников: «Вся критика единодушно привітствовала появленіє призведеній Д. И. и отмѣчала ихъ выдающіюсяя достоїнства – знаніє народного быта,

¹ Сумцов Н. Ф. Д. И. Эваричкий. – «Южный край», 1913, 24 ноября.

художественность изображения и красоту чисто-народного малоросійського языка»².

У світлі тогочасних переконань багато митців художнього слова намагалися стилізувати мову своїх персонажів під народну. Деякі літературні критики до таких письменників зараховували й Яворницького. Але в його творах спостерігаємо не грубу стилізацію, а справжню живу народну мову степової України, мову того середовища, яке оточувало митця, мову, підслухану з уст місцевих мешканців і творчо оброблену письменниками. Більше того, як дослідник історії запорізького козацтва, він і в переважній частині поетичних зразків не обходить цієї теми. Яскравою ілюстрацією до сказаного вище є поезія «Думка над Дніпром»:

*Літня ніч давно спустилась
Над Дніпром і над сагою,
І прозірне парування
Простяглось вже над водою.
Ти заснув навіки, Дніпре,
Твоїй славі не вставати,
Вже й козацтву преславному
Із землі не воскресати.
Не греміти вже гарматам,
Як колись вони греміли,
Не вставати запорожцям:
Всі давно вже поміли.
Вже забули, що робити
І гармати ті гремучі,
Як гукати, як гуляти
У вогні вельми пекучім,
І п'янке криваве пиво
Вже давно забули пити,
Вже не знають, як святую,
Рідну землю боронити.
Спи, дідусю, славний Дніпре!
Рідний спи, не прокидайся!
Що козацькі внуки діють,
Батьку мій, не додивляйся³,
Бо як взнаєш, твоє серце
Запечеться, засумує
І крив в жилах, старий Дніпре,
Закипить все, забущує.
Хоч підіймеш свої хвилі*

² Авчинников А. Г. Проф. Д. И. Эварницкий. – Екатеринослав, 1913.

³ Д. Яворницький. Вечірні зорі. – Друге видання. Катеринослав, 1910. – С. 64. Далі в дужках указуємо лише сторінки цього видання

*Аж до неба, немов руки, -
Не допоможеться, не візьмуть
Діточки твої шаблюки.
Бо й шаблюк міцних та гострих
У козацтва вже немає,
Замість них внук запорозький
Косу молотом клепає.
А як виклепа, потягне
В край чужий, чужий, далекий,
Де приборканий татарин
Та ще німець там запеклий.
От там ниньки запорожець
Собі слави добуває,
Там з торбиною й косою
Дітям хліб горбом він дбає (55-57).*

Дискусія про значення діалектизмів, архаїзмів, вульгаризмів та просторічних елементів у художній літературі постійно точиться серед науковців й не вщухає до цих пір. Більшість з них визнає, що такі мовні явища мають право на існування в художній літературі, але надмірне їх використання призводить до зниження її якості.

У поетичній спадщині Яворницького значне місце посідають **фонетичні** діалектизми, які мають розбіжності з загальнонародною нормою певних слів:

а) у системі вокалізму:

1) голосний [a] на місці нормативного [o, y]: *Стоїть там манастирь з високими із мур стінами (76). По степах завіяв вітер рвачкий, буйний, невгаючий (66);*

2) голосний [я] на місці сучасного [й]: *Манить сяявом до себе (7). Аж ось мов сяяво засяло, мов спала ранішня роса (84);*

3) голосний [o] на місці [y]: *Зіроньки ясні осміхалися (34); Неначе той мармор холодний байдужо на всіх я дивлюсь (90);*

4) голосний [u] замість [і]: *Як де инчу я назнаю, сусіди розрають... (37). Як сон, як полум'я горять искрини (82). Тоді була б инча справа, була б инча доля наша (88). Ясне сонечко над гору... скрізь по небу заискрилось (59). Радіючи, кожна гилка пташину гойдає (41);*

5) голосний [і] на місці сучасного [u]: *Що під старість їй прийшлося та так гірко жити (30); Слізеньками кривавими той паперець обливає (72). Вони певно запорозців всіх до купи позбірали (88). І почувши вільну пісню, всі б катюзи скрізь здрігнулись (89). Без страху вмірала (94). Уже й ліс розвівся, вся травка колихає (28). Душа моя і стигне й замірає (85). Він позірає на могили, а де козацтво спочиває (86);*

6) голосний [e] на місці [і]: *Свою тугу, свій смуток на паперці викладає, слізеньками кривавими той паперець обливає (72); І те*

прорек Господь із неба, Хрестом широким оснів (87); За ту працю душу щирю Сам Всевишній зберегає (72);

б) у системі консонантизму:

1) вставний [z]: *А все ж нігде козакові розвіяти горе (49) і навпаки: Люд і звір – усе замовкло, Ніде й пташки не співають (55);*

2) префіксальний приголосний [z] у невластивій позиції: *Куди не зглянеш (4). Серце що не здума, то тільки ние та щемить (4);*

3) звукосполучення [kz] замість усталеного [z]: *І під фукгу, хуртовину... (11). Де ж там вити ті гніздечка, як бє фукга та вие? (38);*

4) відсутність африкати [дж]: *Сажая під вишині (23). Сижу край віконця (28). Та щоб на небі похожав Господь благий (21);*

5) звукосполучення [бл] не зазнало спрощення: *Словами голубле (24);*

6) заміна [ф] на [н]: *Каптан обляг стрункий і гибкий стан (26);*

7) зміна [л] на [н] перед демінутивним суфіксом **-еньк-**: *Не співає пташина маненька (28). Бери усіх ти з собою маненьких діточок (39);*

8) приголосний [з] на місці сучасного [ж]: *Справляють свято запорожці, за волю і одвагу пють (70); А де ж вдалих запорозець (102).*

Місцеві морфологічні риси в поетичних творах Яворницького становлять незначну частину тих відхилень, які функціонували паралельно з тими формами, що формували мовно-літературну норму. Вони відображають ті вагання, що були типовими для тогочасної літературної мови й віддзеркалюють особливості місцевого мовлення.

Так, для іменників чоловічого роду другої відміни з суфіксом **ин**, випадним у формі множини, характерне народнорозмовне закінчення **е**: *Розільється по всіх хатах, там, де живуть люде (53). Бо непевні ви єсть люде в Божім світі (79). Навчіть мене, добрі люде, що робить (81).*

Серед дієслівних закінчень третьої особи теперішнього (майбутнього) часу в однині першої дієвідміни послідовно фіксується **-е**: *Як витрусе з ризи (23). Воде попідтинню (28). Чому моє так серце нуде (77). Для щасливих воно (сонце. – А. П.) сходе, для щасливих і заходе (95).*

У мовній тканині поетичних творів наявний також і певний прошарок лексичних діалектизмів, як-от:

- **бездолля** – відсутність долі, талану в житті; безталання, нещастя (СУМ, I, 126). *І горем, бідами, бездоллям йому всю стежку полила (4). І сум мою всю душу обгорнув, і все життя в бездолля обернув (82).*

- *безчасний* – безщасний (СУМ, I, 153). *В день безчасний зародився* (60). *Од бідних бідна я родилась, в безчасну пору охрестилась* (98);
- *видіти* – бачити (СУМ, I, 388). *Скільки год він страждав, скільки год не видав свою неньку Україну бездолну* (35);
- *взір* – зір, погляд (СУМ, I, 346). *Гострий взір* (21);
- *время* – час (СУМ I, 758). *Вільне время золотєє* (91);
- *запевно* – напевно (СУМ, III, 249). *Навчили мене запевно* (33);
- *здимати* – здувати (СУМ, III, 536). *Здимати у морі хвилі* (93)
- *мення* – імення (СУМ, IV, 672). *Скрізь носився, мов орел той, по безмір'ю всіх степів, як наводив одним менням він страшний, великий жах, як застоював отчизну, ворогів крушив на прах* (5). *І щоб святеє для всіх мення по вікі вічній цвіло* (58) та ін.

У поетичних контекстах зрідка трапляються синтаксичні говіркові риси такого типу, як:

а) безприйменникова конструкція орудного дії: *Ой я ж тебе породила, тобою боліла* (31) замість усталеної літературної норми з прийменниковою конструкцією: *За тобою вболівала*.

Порівняно вужча група стійких семантичних живомовних словосполучень, що охоплює слова загальнонародної лексики, які в місцевому мовленні відрізняються значенням і сферою вживання, наприклад: *підпадати до загину* – бути приреченим на смерть; загинути. *Підпада людям до загину* (29); *крушити на прах* – нищити, вбивати. *Ворогів крушив на прах* (6) тощо. Поза контекстом такі слова звичайно не сприймаються як відхилення від загальнонародної норми.

Складовим компонентом поезії Д. Яворницького є також розмовні та рідковживані застарілі слова, характерні для живого народного мовлення і писемних пам'яток. Це здебільшого іменникові, дієслівні та прислівникові форми, які побутують і в сучасному мовленні, а саме: *в с п і в а т и* – устигати (СУМ, I, 768; X, 493): *І чари ті, що я не вспів допить* (106); *г о д* – рік (СУМ, II, 102): *Скільки год* (35); *є с т ь* – форма теп. часу всіх осіб однини і мн. дієслова *бути* (СУМ, II, 499). *Єсть у неї один син рідненький й дочка заміжня* (30); *з а п о м о г а* - допомога (СУМ, III, 272): *Подай нам всім безчасним запомогу* (80); *м е н т* - дуже короткий проміжок часу; момент, миг (СУМ, IV, 672): *На мент один виходять на чоло страждання із глибини журної, розбитої душі...* (105); *м і ш а т и* – заважати (СУМ, IV, 761): *Чужий-гидкий, усім людям він мішає* (79). *На що бідним тим світити? Щоб багатим мішать жити?* (90); *с т о т а* – істота (СУМ, IX, 740): *Спочатку марєво надхнення всю стоту обняло мою* (82); *н а в с т р і ч* –

назустріч (СУМ, V, 42): **Навстріч** пісня соловейка в гиллях роздається (41); **н а з н а т и** – узнавати, вивідувати про існування, наявність чого-небудь (СУМ, V, 92): **Я инчу назнаю і покохаю** (61); **п о к і л ь** – поки (СУМ, VII, 24): Співав довго соловейко, **покіль** похлинувся (18); **п о г л у м** – глум (СУМ, VI, 711): **І поглум, жорстокість на устах** (28); **с н о б і г т и** – знаходити кого-, що-небудь, в якомусь стані або захоплювати когось; заставати (СУМ, IX, 546): **По балках-байраках... спобіжить, де річка шумить осокою** (180); **с п о м и н о к** – спогад (СУМ, IX, 571): **Хай живуть у всіх споминки** (2); **с п о р о д и т и** – народжувати (СУМ, IX, 575): **Я ж тебе спородила** (51); **в т е р я т и** – утеряти (СУМ, X, 507): **Силу предок мій втеряв** (32); **х у р т е ч а** – хуртовина (СУМ, XI, 174): **Вихри буйні та хуртеча гудуть-завивають** (38) та ін.

У цілому ж живомовна палітра поетичної збірки свідчить про те, що її автор, творчо послуговуючись розмовними засобами, ретельно відтворив степові говіркові особливості тогочасного мовлення в стихії життєвих перипетій українського козацтва. До художньої та епістолярної спадщини Д.І.Яворницького мовознавці мусять докласти ще багато зусиль для всебічного опрацювання мовних питань, аби повноцінно висвітлити роль ученого в формуванні історії мовно-літературної норми української мови.

Анатолій Поповський

Разговорные элементы в поэтическом сборнике Д. И. Яворницкого «Вечірні зорі»

Статья посвящена особенностям использования народноразговорных элементов в поэзии Д. И. Яворницкого. Охарактеризовано его поэтическое наследие и оценку ее современниками. Проанализировано своеобразные черты поэтической палитры диалектной и разговорной речи.

Ключевые слова: тематика и основные мотивы поэзии, диалектизмы, звуко сочетания, словосочетания, разговорная лексика.

Anatoliy Popovs'kiy

Colloquial elements in the poetic collection by D. I. Javornytskiy "Vechirni zori"

The article is dedicated to particularities of colloquial folk elements in Javornytskiy's poetry. His poetical heritage and and contemporaries' appreciation are characterized.

Range of expressions of colloquial and dialectical speaking is analyzed in this one.

Keywords: colloquial vocabulary, word-combinations, sound combinations, main motives and subject-matters of poetry, dialecticism.